

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:1. 2007

Dödlighet och familjebildning under 1600- och 1700-talen

Daniel Larsson, *Den dolda transitionen: om ett demografiskt brytningsskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, diss., Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 45, Göteborg 2006. 260 s. (Summary: The hidden transition: a demographic long-term change in early 18th century Sweden)

Under några decennier har den historie-demografiska forskningen varit livaktig såväl i Sverige som i andra länder. För en tid var forskningsinriktningen representerad vid de flesta svenska lärosäten. Under senare år har emellertid mycket av forskningen koncentrerats till några få ställen i Sverige, framför allt Lund och Umeå. Det är därför glädjande att det nu kommit en avhandling från Göteborg med denna inriktning, nämligen Daniel Larssons *Den dolda transitionen*. Han tillhör en grupp som inriktar sig på befolkningshistoriska studier vid Göteborgs historiska institution.

Det är också glädjande att Larssons avhandling handlar om äldre demografisk historia. Visst har en hel del gjorts, bland annat av Eli F. Heckscher och Nils Friberg, men det som karakteriserat den senare svenska historie-demografiska forskningen har med några undantag varit koncentrationen på tidsperioden efter 1750. En förklaring torde vara att källäget för den perioden har varit så pass mycket bättre. Tabellverket och kyrkobokföringen gör det svenska befolkningshistoriska källmaterialet världsunikt, och informationen i kyrkböckerna har varit lämplig att överföra till databaser. Svensk forskning har, helt naturligt, skördat frukterna där vinsterna varit mest givande. Nackdelen är att man varit alltför ängslig att gå till äldre material som krävt betydligt mer arbete och lösningar av många metodologiska problem. Svenska forskare har inte i tillräcklig utsträckning utnyttjat de källor för äldre tider som ändå finns. Vi har också endast i begränsad omfattning utvecklat metoder för att analysera dessa data. I andra länder har man av nödtvång drivits till att utveckla sina analysmetoder för att över huvud taget kunna säga något om befolkningen i äldre tid.

Sammanfattning

Daniel Larssons avhandling handlar om demografi före inledningen av den demografiska transitionen – perioden cirka 1640-tal till 1770-tal. Han framhåller tre huvudsakliga skäl till att detta väckte hans intresse. För det första kunde han tidigt konstatera att det finns en hel del äldre källor som kan berätta om denna äldre befolkningsutveckling. Vidare är detta ett område som fortfarande huvudsakligen är outforskat, i synnerhet när det kommer till demografins huvudkompo-

nen. Avslutningsvis vill Larsson ifrågasätta uppfattningen att befolkningsförhållandena före den demografiska transitionens inledning var enhetlig. I stället tycker sig författaren kunna identifiera en transition under den studerade tiden – en dold transition där flera inslag i de demografiska komponenterna förändrats. Dessa förändringar relaterar Larsson till möjliga förklaringar och då framför allt betydelsen av de skilda förutsättningarna för livsmedelsförsörjning över tid.

Tidigare studier av den äldre befolkningshistorien har antingen huvudsakligen arbetat på nationell nivå genom att rekonstruera och uppskatta Sveriges folkmängd under den förstatistiska tiden eller genom lokalundersökningar av enskilda församlingar. På grund av den stora arbetsinsats som krävs för att rekonstruera befolkningen i en församling har dessa lokalundersökningar inte kunnat anlägga några genomgående komparativa perspektiv. Larsson har i stället valt att lägga sig på en mellannivå, mellan de rena lokalstudierna och de nationella talen. För ett urval församlingar analyseras tidsserier av demografiska händelser. Ett sådant angreppssätt gör att avhandlingsförfattaren inte kunnat arbeta med rekonstruerade befolkningsdata och därför heller inte har någon åldersstruktur att relatera de demografiska händelserna till – naturligtvis en beklaglig begränsning.

För undersökningen har 14 församlingar, inte nödvändigtvis representativa för hela Sverige, valts ut för djupstudier. De återfinns främst i Skåne, Östergötland, Västmanland och Dalarna. Ett urvalskriterium var att de skall finnas tillgängliga för en lång tidsperiod och ha bra kvalitet. I de enskilda undersökningarna kan emellertid urvalet av församlingar skilja sig åt. I en delundersökning utnyttjas till exempel ett betydligt större urval av församlingar. Efter en genomgång av källäget konstaterar Larsson att "brister finns, men om dessa uppmärksammas så är många av det tidiga 1700-talets kyrkböcker fullgoda som källmaterial för studier av den tidens befolkningsförhållanden".

I kapitel 2 ges en inledande översikt över de demografiska förändringarna i de studerade församlingarna. Ett av de stora problemen med att studera äldre demografi är att riskpopulationen, alltså befolkningen i dess helhet och i dess beståndsdelar, är svår att beräkna. Larsson är medveten om den osäkerhet som finns i tillgängliga kalkyler, men han anser ändå att den är tolererbar.

De kan emellertid konstateras att det tycks ha varit en förhållandevis kraftig befolkningstillväxt i de 14 församlingarna. Om man tittar på tillväxtens beståndsdelar karakteriserades tiden före 1720 av kraftiga vågor i födelseöverskottet som sedan planade ut. Dessa vågor kan ses tydligt i dödstalen, som fluktuerade kraftigt före 1720. Kurvan ändrar karaktär. Däremot var födelsetalen stabila medan giftermålstalen sjönk något.

Kapitlen 3 till 5 är de centrala analyserande avsnitten i avhandlingen. Först genomförs en fördjupad studie av dödligheten i syfte att undersöka i vilken mån försörjningsmöjligheterna spelat en roll för dödlighetens nedgång. Det gör författaren genom att studera dödlighetens säsongsvariationer och dödlighet i olika

åldrar. Från tiden före 1720 till den efterföljande perioden minskade dödligheten under årens första och andra kvartal. Detta tycks höra samman med minskad krisdödlighet. Larsson drar slutsatsen att den troligaste förklaringen är att livsmedelsförsörjningen blev bättre under 1700-talet.

Beträffande mortaliteten i olika åldrar finner Larsson att den bland barn gick upp från 1600-talet till 1700-talet medan den var konstant eller minskade bland ungdomar och vuxna. Den säsongsmässiga dödligheten bland barn sjönk kraftigt under framför allt andra kvartalet. Spädbarnsdödligheten uppvisade emellertid inga förändringar. Den låg på cirka 200–250 promille. Resultaten stärker, enligt författaren, antagandet att dödligheten före 1720 bestämdes av försörjningssvårigheter. Näringstillgången förbättrades under 1700-talet, då i stället olika sjukdomar som drabbade barn ökade. Ett ytterligare belägg för betydelsen av försörjningssituation för överlevnad är att det kan konstateras klara tidsmässiga samband mellan större missväxter och stegringar i dödlighet. Ett antal missväxtår har kunnat identifieras utifrån spannmålspriser. Vid samtliga sådana år under 1600-talet kan kraftigt förhöjd dödlighet konstateras. Under 1700-talet försvagades sambandet. Man tycks då ha haft förmåga att trygga försörjningen även under missväxter.

För att fördjupa analysen genomför författaren en studie av fyra dödsorsaker som var framträdande vid denna tid och som åtminstone delvis går att någorlunda identifiera i kyrkböckerna. Det är smittkoppor, dysenteri eller rödsot, pest och tyfus. De stora långsiktiga förändringarna var att smittkoppor utbrott blev allt intensivare från omkring 1700 och att pesten försvann efter 1713, något som kan ha varit en effekt av samhällsåtgärder. En möjlig tolkning är att smittkoppsviruset hade antagit en mer aggressiv form, från variola minor till variola major.

Larsson kan dock påvisa en hel del regionala skillnader i dödlighetsnivåer och i vad som orsakade dödlighetskriserna. I södra Sverige var livsmedelstillgången bättre och uppgångarna orsakades därför i stor utsträckning av speciella situationer som krig eller pest. I mellersta Sverige och troligen i Norrland var dock försörjningssituationen mer prekär. Odlingsförhållandena var sämre och man var mer beroende av spannmålstillförsel utifrån – spannmål som ofta steg i pris under sådana år. Missväxterna fick störst effekt i skogsbygderna.

I kapitel 5 lämnar Larsson sjukdomar och död för att i stället studera demografins tillväxtsida, vilket utgör det andra huvudtemat i avhandlingen. Vad orsakade den trots allt rätt starka befolkningstillväxt som ägde rum redan under 1600-talet? Utgångspunkten är den kända modellen av John Hajnal om det europeiska giftermålsmönstret. Hajnal observerade att öster om en tänkt linje Trieste–St Petersburg var giftermålsåldern låg och andelen ogifta låg, väster därom var giftermålsåldern hög och andelen ogifta hög. Sverige skall ha uppvisat ett västeuropeiskt giftermålsmönster. Hajnal tyckte sig finna att detta gällde åt-

minstone från 1600-talet, men var öppen för möjligheten att det kan ha funnits ett östeuropeiskt giftermålsmönster under medeltiden och kanske även senare.

I de av Larsson undersökta församlingarna ökade giftermålsåldern från 1600-talet till 1700-talet. Under det tidigare seklet låg medianåldern på 20–24 år vid första giftet. I de flesta fall var det emellertid inte fråga om östeuropeiska nivåer. Det mest remarkabla värdet kommer från Orsa, där avhandlingsförfattaren har haft tillgång till förhållandevis säkra uppgifter. Medianåldern 1674–1700 var så låg som 20 år. Varför Orsa var så avvikande är dock fortfarande en öppen fråga.

Kapitel 6 ägnas åt en diskussion kring orsakerna till förändringen. Först behandlas möjliga förklaringar till den förbättrade försörjningen på 1700-talet. Det kan ha åstadkommits på fyra olika sätt:

- Ökad produktion.
- Ökad import.
- Ökad inre handel.
- Ökad förmåga att fördela befintlig överskottsproduktion.

Beträffande den första punkten tycker sig Larsson se många tecken på att produktionen kan ha ökat: förbättrad teknik, nyodling, stärkt ställning för bönder och så vidare. Också importen tycks ha ökat, liksom den inre handeln. Betydelsen av spannmålmagasin är dock osäker. Däremot ökade statens fördelning av spannmål till bristområden under 1700-talet. Vidare försökte man förmå städerna att importera spannmål vid missväxter för att sälja till billigt pris. Sammantaget tyder detta enligt Larsson på att man redan tidigt under 1700-talet hade möjlighet att dämpa konsekvenserna av missväxter, något som tidigare ansetts ha skett först mot slutet av 1700-talet.

Som förklaring till de senare giftermålen menar Larsson tentativt att den historiska kontexten med de långa krigen i början på 1700-talet kan ha haft en viktig roll. Där finner vi en transitionsfas. Krigen skapade en ojämn könsfördelning och ett ekonomiskt tryck som försvårade giftermål. Att vigselåldrarna inte återgick till lägre nivåer efter krigen förklarar Larsson med ökande konkurrens om de viktigaste förutsättningarna för giftermål, nämligen gårdar och jord, på grund av den starka befolkningsökningen. Likaså minskade uppbrutna äktenskap genom dödsfall, vilket begränsade möjligheterna att överta jord.

Några allmänna synpunkter

Larsson har i många avseenden gjort ett pionjärarbete. Jag uppskattar att undersökningen har lagts på en mellannivå. Tidigare undersökningar har i stor utsträckning baserats på lokalundersökningar som har haft den fördelen att man säkrare har kunnat rekonstruera den demografiska historien. Detta förloras delvis i den typ av studie som Larsson utfört, men den vinner i stället med de komparativa perspektiven och påvisandet av regionala mönster. Han har också många intres-

santa resultat som visar på den komplexitet och de förändringar som ändå skedde under den förtransitionella perioden, ett förhållande som moderna befolkningshistoriker knappast har förnekat men som ändå inte undersökts i så hög grad.

Bland många värdefulla resultat i avhandlingen vill jag särskilt lyfta fram några. Ett är de skilda mönstren i dödlighetsutvecklingen i olika åldrar. I vissa åldersgrupper minskade dödligheten, medan den bland barn faktiskt försämrades under tidigt 1700-tal. Som Larsson föreslår så kan detta ha att göra med förändrade dödsorsaksmönster. Däremot får antagandet om en möjlig uppkomst av en mer virulent smittkoppsstam än så länge ses som en hypotes som tyvärr är svår att belägga empiriskt. De belägg som författaren för fram är inte oomtvistliga och det råder ingen enighet om eventuella förändringar i smittkopporas virulens vid denna tid. Här hade författaren kunnat diskutera frågan mer utförligt. Ett annat betydelsefullt resultat är de regionala skillnaderna, där skogsbygderna tycks ha varit särskilt utsatta, medan mer centralt belägna områden och områden med större födoämnesproduktion hade bättre förutsättningar att hantera kriser. Likaså framför Larsson en intressant hypotes när han tycker sig kunna konstatera att krishanteringsförmågan var förhållandevis god redan i början av 1700-talet.

Men ett arbete av den här arten är naturligtvis inte invändningsfritt. Tolkningen av källornas information är många gånger osäker och möjligheten att utföra regelrätta demografiska analyser begränsade. Man måste ta till alternativa metoder i analysen. Jag ska ta upp några punkter i såväl analys som tolkning där Larssons resultat och slutsatser uppvisar viss osäkerhet.

När det gäller metoder uppvisar Larsson prov på fyndighet i flera avseenden. I stor utsträckning är författaren hänvisad till analyser av tidsserier över de demografiska komponenterna för den här perioden. På det sättet kan han bland annat påvisa säsongsmässiga förändringar av dödligheten i olika åldrar. Om detta är en vinst skulle avhandlingen däremot ha vunnit på att ha använt analysmetoder som har utvecklats av andra för motsvarande analyser. Ett sådant exempel är identifikationen av krisår där det finns en omfattande internationell forskning. Tidsserierna skulle också ha vunnit på att analyseras med mer avancerade statistiska metoder. Det är emellanåt svårt att avgöra om de observerade förändringarna egentligen var så omfattande. Talen är ibland små och skillnaderna i till exempel smittkoppsdödlighet över tid skulle lika gärna kunna förklaras av förändringar i sättet att anteckna dödsorsaker i kyrkböckerna. Avhandlingen skulle också ha tjänat på en mer explicit anknytning till den livaktiga internationella forskningen på området.

Det kanske största problemet vid studier av 1600-talets befolkningshistoria är ändå osäkerheten i uppskattningen av riskbefolkningen. För en del av resonemangen och slutsatserna (exempelvis rörande tillväxttakten inom befolkningen) har sådana uppskattningar en betydande roll. Eftersom tillväxttakt i sin tur tjänar som underlag för slutsatser kring tillväxtens komponenter, och då i synnerhet

sannolikheten av en låg giftermålsålder, kommer resultaten ibland att vila på rätt osäker grund. I det här avseendet har avhandlingsförfattaren inte kunnat göra så mycket mer. Det bör ändå påpekas att flera av förutsättningarna inte är invändningsfria.

Svält eller farsot

En central iakttagelse i avhandlingen gäller övergången från en dödlighet orsakad av försörjningskriser under 1600-talet till en där i stället farsoterna och då i synnerhet smittkopporna ökade, vilket gav högre dödlighet bland barn. Det mesta tyder på att författaren har rätt i att det var ett samband mellan försörjningskriser och hög dödlighet. Frågan är emellertid på vilket sätt kriserna påverkade mortaliteten. Och vad hade kriget och krigssituationerna för roll i det hela? Larsson betonar i första hand födoämnesbrist med åtföljande undernäring och svält som de primära orsakerna till den höga dödligheten. Men sambanden mellan dödlighet och skörderesultat är inte alltid så entydiga. Missväxter kunde ge upphov till stigande dödstal på flera sätt än enbart genom undernäring. Amartya Sen har lärt oss att inte sätta likhetstecken mellan missväxt och hungersnöd. Hungersnöd är också ett socialt fenomen, som bland annat berör samhällets fördelning av resurser och förmåga att hantera kriser. Nödsituationen driver folk ut på vägarna, trångboddheten ökar och den sociala organisationen faller samman. Allt detta bidrar till en ökad risk för smittspridning, vilket i sig skulle kunna vara en tillräcklig grund för hög dödlighet. Några av de mest grasserande sjukdomarna (framför allt pest och smittkoppor) anses dessutom påverkas förhållandevis lite av personers näringstillstånd. Detta skulle snarare stärka antaganden om förutsättningar för smittspridning som förklaring till mortalitetstopparna. Jag vill emellertid inte hävda att detta skulle vara fallet. Min poäng är att den komplexa frågan kring hur dåliga skördar orsakade ökad dödlighet kan ges olika svar och att analysmetoderna för detta behöver utvecklas.

En annan reflektion är att krigens roll hade kunnat betonas mer. Larsson framhåller förvisso deras betydelse i en del fall, men den faktorn ges ändå inte tillräcklig plats. Flera av åren med hög dödlighet sammanföll inte enbart med dåliga skördeår utan även med krigshändelser. Krig kunde bidra till ökad dödlighet på flera olika sätt:

- Kriget ansträngde ekonomin, vilket i sig kunde skapa försörjningskriser. En stor del av arbetskraften togs i anspråk för kriget och krigsekonomin.
- Handelsutbyte försvarades, vilket kunde få förödande konsekvenser om skördarna slog fel.
- Folk rörde sig mer, dels genom truppflyttningar men även genom att krigssituationen drev människor från sin hembygd, vilket ökade risken för smittspridning.

- Samhällets normala organisation riskerade att falla samman, vilket försvårade hanteringen av kriser.

Ytterligare en invändning är att vi måste problematisera förhållandet mellan näringstillstånd och sjukdom. Näringstillstånd bestäms inte enbart av födoämnesintag utan också av kroppens behov av näring. Tungt arbete och sjukdom är aspekter som ökar behovet av näringsämnen och därför kan upprepade sjukdomsepisoder orsaka undernäring. Det finns således synergieffekter mellan sjukdom och hälsa och därför medför en bättre kontroll av sjukdomar en minskad sjukdomsfrekvens och som en konsekvens därav ett bättre näringstillstånd.

Vigselålder

Det andra huvudblocket i undersökningen rör befolkningens tillväxtsida, alltså giftermål och barnafödande. Som en utgångspunkt menar Larsson att det var en tämligen stark befolkningsökning under 1600-talet. En sådan folkökning skulle kunna antas även för tiden från medeltiden och framåt. Om medellivslängden var så låg som 20 år under medeltiden, vilket somliga forskare hävdar, samtidigt som befolkningstillväxten var förhållandevis stark, borde giftermålsåldern ha varit mycket låg. Ett mer fullständigt utnyttjande av kvinnans fertila period skulle vara den troligaste förklaringen till att befolkningen kunde öka. Slutsatsen skulle kunna vara att det västeuropeiska giftermålsmönstret var ett fenomen som uppkommit under 1600- och 1700-talet i Sverige och att giftermålsåldern tidigare var mycket låg, kanske motsvarande det östeuropeiska mönstret.

Här kan man sätta frågetecken för en del av grundförutsättningarna. Det är till exempel tveksamt om vi kan fastslå en så låg medellivslängd som 20 år under medeltiden. Uppgifterna är osäkra och de beräkningar som gjorts utifrån gravundersökningar måste tolkas med försiktighet. Beräkningarna är starkt beroende av om det har varit en stabil befolkning eller inte. Har det skett en kraftig befolkningsökning under ett gravfälts användningstid underskattas den förväntade livslängden.

Problemet med en eventuell låg giftermålsålder under medeltiden och fram till 1600-talet är att de positiva beläggen är rätt sköra. Undersökningen av Orsas vigselbok från sent 1600-tal är därför av intresse eftersom kvinnornas medianålder vid giftermål var så låg som 20 år. Detta verkar emellertid vara ett avvikande exempel, som vi ännu inte har någon förklaring till. Övriga beräkningar av de flesta andra och av Larsson själv uppvisar högre vigselåldrar, även om det tycks ha skett en uppgång från 1600-talet till 1700-talet. Några entydiga belägg för ett eventuellt östeuropeiskt mönster ger inte Larssons undersökning.

En annan komponent i ett östeuropeiskt giftermålsmönster är att så gott som alla kvinnor gifte sig. Detta har Larsson inte undersökt i detalj, men han antyder på olika ställen att så var fallet. Förhållandet skulle ha kunnat undersökas ytterli-

gare och här kan återigen krigets roll ha haft större betydelse än vad som framgår av avhandlingen. Jan Lindegren har påvisat den betydande dödligheten på grund av utskrivningen av soldater till de stora krigsinsatserna under 1600-talet. Rimligen har detta haft inverkan på giftermålsfrekvens och barnafödslar. Det är visserligen möjligt att de flesta kvinnor någon gång gifte sig, men fördelningen mellan ogifta, gifta och änkor kan förväntas ha varit till de giftas nackdel medan änkor bör ha varit överrepresenterade. De uppgifter som kan erhållas om könsfördelningen bland vuxna stärker också sådana misstankar. Enligt Nils Fribergs undersökningar av Dalarnas befolkning framgår det att det fanns cirka dubbelt så många kvinnor som män i vuxen ålder under sent 1600-tal. Detta bekräftas av könsfördelningen i Skellefteå på 1720-talet enligt Demografiska databasens registrering. Bland dem med känd ålder var kvinnor tre till fyra gånger så många i vuxenåldrarna. En sådan sned könsfördelning måste självfallet ha haft stor betydelse för kvinnornas möjligheter till giftermål och därmed också samhällets reproduktionsförmåga. Att det ändå var så pass god demografisk återhämtningsförmåga är därför extra intressant.

Ytterligare en aspekt som skulle vara intressant att veta mer om är eventuell förekomst av komplexa hushåll. Om giftermålsåldern var låg skulle man kunna förvänta sig att föräldrar fortfarande var vid livet vid giftermålet och så pass unga att de fortfarande stod för gårdarna. Eller var det så att en högre dödlighet bland vuxna gjorde det möjligt för unga par att överta gården tidigare och att detta skulle vara en förklaring till den något lägre giftermålsåldern?

Avslutande omdöme

Mitt sammanfattande omdöme om Daniel Larssons avhandling är positivt. Larssons avhandling innehåller många värdefulla iakttagelser exempelvis rörande ändrade ålders- och säsongsmönster på dödligheten, stigande vigselålder, övergång från nutritionsdödlighet till sjukdomsdödlighet, regionala skillnader i dödlighet och en stark och snabb återhämtning efter demografiska kriser. Ett imponerande arbete har utförts i insamlingen av det stora datamaterialet. Vidare bör framhållas att det är mycket få korrekturfel i boken och att det endast finns marginalanmärkningar att göra på formalia. Jag vill särskilt lyfta fram att boken är klart och tydligt skriven. Den har en överskådlig disposition och det är lätt att följa med i upplägget. Larsson lyfter också fram sina huvudresultat på ett berömvärd sätt.

Materialets och ämnets karaktär gör att Larssons resultat och tolkningar inte är invändningsfria och att han ibland riskerar att göra övertolkningar. I några fall kan resultaten diskuteras. Avhandlingen skulle också ha vunnit på att mer uttryckligt ha anknutit till internationell forskning. I allmänhet är emellertid författaren försiktig med att dra alltför stora växlar på analyserna. Jag har försökt visa på en del alternativa tolkningar, tolkningar som inte nödvändigtvis behöver vara

bättre. Men de utgör grund för fortsatt diskussion och forskning, för ämnet är långt ifrån uttömt.

För drygt 30 år sedan efterlyste Sune Åkerman i sin Möklintastudie underlag från fler geografiska områden för att öka vår kunskap om Sveriges 1600-talsdemografi. Gensvaret på uppmaningen har med några undantag tyvärr inte varit särskilt starkt. Daniel Larsson har i sitt arbete förtjänstfullt bidragit till att fylla upp det vetenskapliga tomrummet. Vår kunskap om 1600- och 1700-talets befolkningsutveckling har ökat betydligt.

*Sören Edvinsson**

* Fakultetsopponent